

Marzena Lamparska

Uniwersytet Śląski, Wydział Nauk o Ziemi, ul. Będzińska 60, 41-200 Sosnowiec; e-mail: marzenalamparska@gmail.com

OSIEDLA PATRONACKIE W CYWILIZACYJNEJ PRZESTRZENI EUROPY. KULTUROWE DZIEDZICTWO ROBOTNICZEJ CODZIENNOŚCI

Lamparska M. **Прифабричные жилища в цивилизационном пространстве Европы. Культурное наследие повседневной жизнедеятельности рабочих.** Статья посвящена вопросам сохранения наследия промышленной революции в Европе. Характеризуются различные промышленные объекты, приведены основные критерии для охраны их историко-культурной ценности. Важной составной частью индустриальной культуры являются жилые прифабричные кварталы рабочих масс. Многие из них стали объектами культурного наследия. Рассмотрены генезис и история их развития, а также влияние на процессы эволюции современного европейского общества. Приведен обзор наиболее известных рабочих кварталов, показаны особенности их архитектуры, периоды их создания, раскрыто социальное значение для развития рабочего класса в Европе.

Lamparska M. **Patronage housing estates in space of European civilization. Cultural heritage of workers and their everyday culture.** The article focuses on problems of preserving the legacy of the industrial revolution in Europe. The first part characterizes a variety of industrial facilities and criteria for protection and revitalization. An important part of the working culture are patronage housing estates. Many of them became objects of cultural heritage. In the article the author describes their causes and history of development and the importance of their development for contemporary European society. In the second part of this article a review is included of the most famous patronage housing estate, distinguished by their architecture, time established, origin, importance for the development of the working class in Europe.

Słowa kluczowe: osiedla robotnicze, rewitalizacja dziedzictwa kulturowego, architektura, historia nowoczesnej Europy

Ключевые слова: прифабричные жилища, ревитализация культурного наследия, архитектура, история современной Европы

Key words: settlement workers, revitalization of cultural heritage, architecture, history of modern Europe

Zarys treści

Artykuł koncentruje się na zagadnieniach związanych z zachowaniem spuścizny po rewolucji przemysłowej w Europie. Scharakteryzowano różnorodność obiektów poprzemysłowych oraz kryteria ich ochrony. Ważnym elementem robotniczej kultury są osiedla robotnicze. Wiele z nich stało się obiektami dziedzictwa kulturowego. Opisano przyczyny ich powstania i historię rozwoju oraz znaczenie dla rozwoju współczesnego, europejskiego społeczeństwa. Dokonano przeglądu najbardziej znanych osiedli robotniczych, wyróżnionych ze względu na architekturę, czas powstania, znaczenie dla rozwoju klasy robotniczej w Europie.

WSTĘP

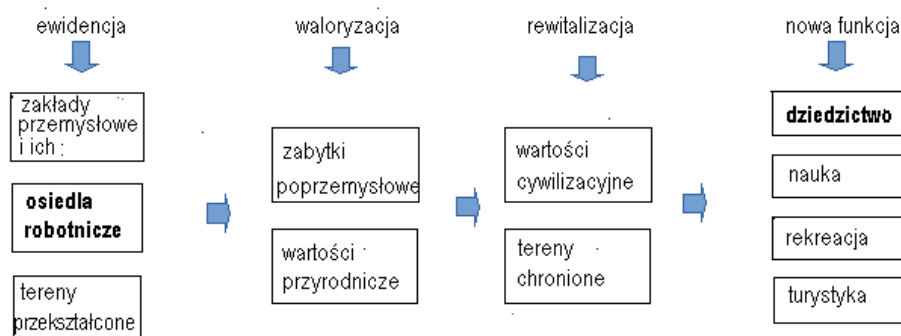
Europa jest kolebką rewolucji przemysłowej. Wraz z jej początkiem, u schyłku XVIII wieku, oblicze kontynentu zaczęło się pod wieloma względami szybko

zmieniać. Zmiany dotknęły chyba wszystkich dziedzin życia, także osadnictwa i polityki społecznej. Do istniejących już na kontynencie struktur osadniczych dołożyły się nowe: patronackie osiedla robotnicze, budowane przez przedsiębiorców dla robotników pracujących w zakładach przemysłowych, manufakturach, kopalniach, hutach, fabrykach. Stanowiły one zaplecze życiowe, kulturowe, edukacyjne, socjalne, polityczne grupy społecznej zwanej klasą robotniczą lub proletariatem. Powstanie osiedli robotniczych zainicjowało zmiany w systemach i uwarunkowaniach socjalnych, politycznych, gospodarce społecznej, architekturze i kulturze Europy. Współczesna kultura kontynentu, zwłaszcza ta masowa, wręcz „urodziła się i wyrosła” w osiedlach robotniczych, które wpływały na kierunki i kształt rozwoju osadnictwa od XVIII w. do połowy XX wieku. Celem artykułu jest charakterystyka najważniejszych materialnych i niematerialnych wartości, jakie wniosły patronackie osiedla robotnicze

do kultury Europy. Zakres czasowy artykułu to czas od XVIII wieku do czasów dezindustrializacji. Proces ten, a właściwie cały zespół procesów, rozpoczął się w drugiej połowie XX wieku, w krajach dawnej Unii Europejskiej, a z czasem, u schyłku lat 80. XX wieku, dotarł również do krajów Europy Środkowej i Wschodniej (CHMIELEWSKA, LAMPARSKA, 2011; LAMPARSKA, 2013).

XX wiek i przełom XX/XXI w. to czas zmian strukturalnych. Wiele części Europy zostało objętych procesami dezindustrializacji, które zainicjowały bezrobocie i upadek dawnej potęgi regionów przemysłowych. W scenariusz tych zmian wpisują się także osiedla patronackie. Niegdyś były to skupiska pracowitych, dobrze prosperujących ludzi, obecnie stały się siedzibą patologii społecznej i zaniedbania. Radzenie sobie z adaptacją takich miejsc dla współczesności wymaga innowacyjnych rozwiązań; można tu mówić raczej o nadmiarze zasobów dziedzictwa, niż o jego niedoborze (XIE, 2015). Historia przemysłu jest wspólnym dziedzictwem europejskiej kultury i ochro-

na takich miejsc jest konieczna, aby go nie zaprzepaścić. Jednak dziedzictwo kulturowe przemysłowej Europy nastęrczyło wiele problemów w podjętych u schyłku XX wieku procesach rewitalizacji: po dawnych zakładach przemysłowych pozostały wielkie przestrzenie naznaczone piętnem trwającego kilkaset lat destrukcyjnego w globalnym rachunku ekologicznym działania. Na ten spadek składają się wielkogabarytowe budowle, linie przesyłowe, komunikacyjne, kompleksy fabryczne, osiedla robotnicze, tereny poeksploatacyjne, powierzchniowe i podziemne kopalnie wraz z infrastrukturą technologiczną, tereny, na których – w wyniku działalności przemysłowej – zachwiano równowagę procesów geologicznych, hydrograficznych, glebowych, biologicznych. Procesy adaptacji i wykorzystania tych terenów powinny obejmować – kolejno: ewidencję zasobów i wyodrębnienie tych, które mają największą szansę na ponowne wykorzystanie (waloryzacja), rewitalizację i wreszcie przekazanie ich do ponownego wykorzystania (rys. 1).

Rys. 1. Kolejność procesów adaptacji obiektów i terenów poprzemysłowych w Europie dla kultury, nauki i turystyki (opracowanie własne)

Рис. 1. Последовательность процессов адаптации и ревитализации промышленных объектов и территорий в Европе для культуры, науки и туризма (собственная разработка)

Fig. 1. The order of the processes of adaptation and revitalisation of postindustrial sites in Europe for cultural heritage, science and tourism (own work of the author)

Ewidencja: zabytki poprzemysłowe, w tym obiekty budownictwa patronackiego wchodzą w skład zasobów poprzemysłowych, takich jak: budowle inżynierskie, socjalne, magazynowe, zespoły instalacji systemów transportowych, komunikacyjnych, wentylacyjnych, energetycznych, przesyłowych i innych. **Waloryzacja:** po rozpoznaniu ich wartości historycznej, kulturowej, architektonicznej, stanu zachowania i oszacowaniu wielkości nakładów na rewitalizację, należy podjąć decyzję o ich dalszym losie: wyburzenie czy pozostawienie. **Rewitalizacja:** jeśli waloryzacja, w tym ekonomiczna, wykaże, że jest możliwe ich wykorzystanie w inny sposób: jako obiekty kultury, skanseny, sale wystawowe, kongresowe, miejsca, gdzie jest prowadzona edukacja, czy też jako przestrzenie

kreatywne, co-workowe, biznesowe, gdzie skupiają się zespoły ludzi budujących start-up, tworzących klastry przedsiębiorczości, a wreszcie przestrzenie turystyczne – należałoby podjąć decyzję o rewitalizowaniu tych obiektów w tych właśnie kierunkach. Wtedy obiekty te otrzymają **nową funkcję**, a społeczeństwo – nowe, cenne, inspirujące przestrzenie i obiekty, które świadczą o ciągłości kulturowej i materialnej regionu.

Spuścizna kulturowa i materialna zmian w historii gospodarczej, wywołanych przez rewolucję przemysłową stanowi element tożsamości kulturowej Europy. Istotnym elementem dokumentującym rozwój cywilizacyjny są patronackie osiedla robotnicze. Warto zatem rozpatrzyć następujące zagadnienia:

- przyczyny powstania patronackich osiedli robotniczych,
- historia ich rozwoju oraz rola w kulturze i cywilizacji Europy.

PRZYZYNY POWSTANIA PATRONACKICH OSIEDLI ROBOTNICZYCH

Rozwój technologii przetwórstwa żelaza i betonu podczas rewolucji przemysłowej otworzył nowe możliwości projektowe i konstrukcyjne dla architektów i inżynierów. Jednocześnie uprzemysłowienie spowodowało rewolucję w budowie mieszkań, w wyniku poważnego deficytu godnych warunków mieszkaniowych spowodowanego przez napływ tysięcy pracowników do „ziemi obiecanej” regionów fabrycznych i wydobywczych. Stało się to możliwe dzięki zmianom gospodarczym, politycznym i społecznym, które następowały w Europie w XIX i XX wieku.

Rozwój technologii przetwórstwa wielu surowców, nastąpił w okresie XVIII, XIX i XX wieku, kiedy wystąpił ogromny popyt praktycznie na wszystkie kopaliny. Na terenach występowania złóż surowców metali, chemicznych i energetycznych powstawały liczne kopalnie, huty, stalownie wraz z infrastrukturą przetwórczą, produkcyjną, energetyczną i komunikacyjną. Zapotrzebowanie na węgiel, żelazo i stal było uwarunkowane rozwojem transportu, komunikacji, energetyki, przemysłu chemicznego, technologii budownictwa przemysłowego i socjalnego. Pojawiła się wielkogabarytowa zabudowa przemysłowa, zmieniano też stopniowo konstrukcje z ceglanej na stalowo-murową i żelbetową. Zakłady przemysłowe i kopalnie zajmowały coraz większą powierzchnię. Rozwiązania techniczne, pozwalające zwiększyć i unowocześnić produkcję, wymagały coraz więcej stali, żelaza, betonu. Wymagały też nowych rozwiązań konstrukcyjnych. Obok wysokich, stalowych wież wyciągowych z kołami wyciągowymi na wierzchu i linami stalowymi stosowanymi od 1834 r. w górnictwie w celu wydobywania urobku, oraz towarzyszących im kotłowni z wysokimi kominami, wznoszono wielkie obiekty sortowni, zakładów przerobczych i wież ciśnień. Powstawały baterie koksownicze, zakłady hutnicze, zakłady przeróbcze surowców chemicznych, elektrownie i linie przesyłowe oraz linie transportowe – kolejowe. Rozwijały się manufaktury i fabryki przędzalnicze, tkackie, przetwórstwa drewna, ceramiki i szkła. Regulowano bieg głównych europejskich rzek, którymi płynęły drewniane i stalowe barki transportowe. Powstawały progi wodne, tamy, porty rzeczne i morskie, pełną parą pracowały stocznie. Powstawały też rozległe place dworców kolejowych i place składowe (drewna, sprzętów i ma-

szyn), osadniki wód dołowych i odpadów popłuczkowych oraz hałdy skały płonnej, hałdy odpadów chemicznych i żużla pchutniczego. Rozbudowywane elektrownie dostarczały energii i światła (FUCHS, WALERIAŃSKI, 2008). Ogromne pole do popisu zyskali architekci i projektanci.

Rozwijający się na taką skalę przemysł przyczyniał się do przekształceń (głównie degradacji) środowiska przyrodniczego. Wymuszał też nowe formy zagospodarowania terenu. Lasy, pola uprawne, łąki i pastwiska ustępowały terenom zabudowanym. Wszystko to powodowało zmianę mentalności mieszkańców kontynentu. W XVIII i w pierwszej połowie XIX wieku zmiany te były jeszcze bardzo powolne. Polegały głównie na uwłaszczaniu chłopów i tworzeniu się klasy robotników. Ich liczba zwiększała się wraz z napływem ludzi do pracy w zakładach przemysłowych. Zatrudnianie w nich dużej części ludności miejscowej znajdowało pełną akceptację społeczną i stanowiło żrąb zmian politycznych. Intensyfikacja rozwoju górnictwa i opartego na nim przemysłu ciężkiego, która nastąpiła w drugiej połowie XIX wieku, wpływała na kształtowanie się nowej grupy społecznej, która industrialny krajobraz postrzegała jako swoje środowisko życia. Mechanizacja i elektryfikacja wraz z wynikającymi z tego obciążeniami: wyjące wentylatory, dymiące kotłownie, wyrastające na potęgę stalowe wieże wyciągów szybowych z kołami i linami stalowymi, palące się hałdy, wykopy piaskowni i zapadające się tereny nad płytką eksploatacją, trujące gazy po pożarach pokładów znajdowały z konieczności społeczną aprobatę. Z drugiej strony – nowe rozwiązania techniczne powiększały bezpieczeństwo robotników i przynosiły korzyści, takie jak: budowa dróg bitych i kolejowych, budowa osiedli robotniczych, oświetlenie dróg i osiedli (koniec XIX w. – gazowe, po I wojnie światowej – elektryczne), budowa wodociągów i kanalizacji, organizowanie szkolnictwa i szpitalnictwa. Społeczności robotnicze żyły przez dziesiątki lat w niezmiennym się rytmie pracy zakładu przemysłowego, górnictwa. Rytm ten wyznaczały głosy syren kopalni, rozpoczynające i kończące szychotę, a także dźwięki dzwonów kościelnych, które wyznaczały przestrzeń sakralną (LIGĘZA, 1968; GERLICH, 2006; SCHMIDT, 2008). Krajobraz kulturowy wielkich połaci Europy zmieniał się diametralnie. Krajobrazy ośrodków przemysłowych: hałdy, szyby górnicze, zapadliska, zakłady przemysłowe stały się integralną i akceptowalną społecznie częścią tej przemysłowej kultury (CZAPLIŃSKI, 2002; LAMPARSKA-WIELAND, 2003; CZWARTYŃSKA, SZAJNOWSKA-WYSOCKA, 2006; SZAJNOWSKA-WYSOCKA, 2008; LAMPARSKA, 2013).

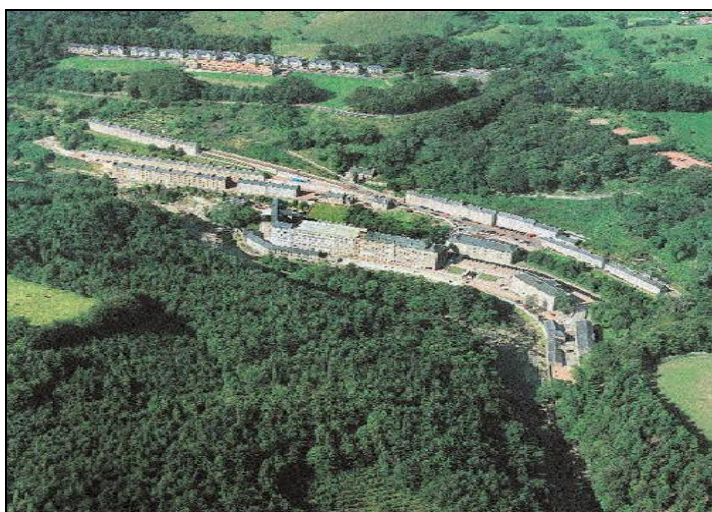
HISTORIA ROZWOJU OSIEDLI PATRONACKICH DO I WOJNY ŚWIATOWEJ

W liczącej ponad 200 lat historii rozwoju osiedli patronackich można wyróżnić kilka głównych – zdaniem autorki – zagadnień. Kryteria ich wyodrębnienia opierają się na analizie uwarunkowań socjalnych, politycznych i architektonicznych. Historia ta rozpada się na dwa wyraźne przedziały czasowe: 1) od XVIII wieku do I wojny światowej, kiedy uformowały się zasady przestrzenne i socjalne takiego budownictwa, 2) po I wojnie – budownictwo patronackie okazuje się tylko jednym z nurtów budownictwa robotniczego, bo dzielnice robotnicze powstają na podstawie mieszanej formy własności: korporacyjnej, czynszowej, spółdzielczej i patronackiej.

Jednym z pierwszych przedsiębiorców, który zajął się warunkami bytowania klasy robotniczej, był Robert Owen (1771–1858). Był on zafascynowany koncepcją miasta idealnego i idealnego społeczeństwa, wywodzącą się z tradycji renesansu. Owen był, pochodzącym z Walii, reformatorem społecznym i jednym z założycieli utopijnego socjalizmu i spółdzielczości. Model społeczeństwa utopijnego został wprowadzony przez niego w życie w ośrodku przemysłowym

produkcji tekstylnej. Jego New Lanark jest wyjątkowym, bo jednym z pierwszych na świecie i w Europie, przykładem budownictwa patronackiego, powstałym w XVIII wieku. Jest to specjalnie wybudowana na potrzeby robotników osada, położona w malowniczym szkockim krajobrazie w pobliżu Falls of Clyde (fot. 1). To właśnie tam po raz pierwszy zastosował Owen swoją ideę dobrotliwego paternalizmu w przemyśle, na podstawie altruistycznych działań swego przybranego ojca, a zarazem prokursora i wizjonera społecznego – Davida Dale. Tam też sformułował swoją utopijną wizję społeczeństwa bez przestępczości, biedy i nędzy.

Stworzenie modelu osady przemysłowej w New Lanark, w którym planowanie i architektura były zintegrowane z humanitarną troską ze strony pracodawców dla dobrego samopoczucia pracowników, jest kamieniem milowym w historii społecznej i przemysłowej. Moralne, społeczne i ekologiczne wartości, na których opierają się prace Roberta Owena w New Lanark, stanowiły podstawę, płodną ideę, która zainspirowała do dalszego rozwoju materialnych i niematerialnych uwarunkowań i zasad, które miały trwale wpływy na społeczeństwo w ciągu ostatnich dwustu lat (BARANOWSKA, 2008).

Fot. 1. New Lanark, Falls of Clyde, w Szkocji – współcześnie

Фот. 1. New Lanark, Falls of Clyde, Шотландия – современный вид

Photo 1. New Lanark, Falls of Clyde, Scotland – today

(źródło - источник - source: <http://whc.unesco.org/en/list/429>)

David Dale i Robert Owen stworzyli model przestrzenny, funkcjonalny i społeczny, rozwiązujący potrzeby mieszkaniowe i socjalne pracowników i menedżerów dla osiedli patronackich który spopularyzował się na całym świecie w XIX i XX wieku. Współcześnie New Lanark zostało umieszczone na Liście Kulturowego Dziedzictwa UNESCO. Uwagę zwraca dbałość o dostosowanie kształtu zabudowy osiedla do krajobrazu. Osiedle zdaje się być zanurzone w krajobrazie, wijąca się linia domów odzwierciedla kształt doliny rzeki. Estetyka łączy się z funkcjonalnością a całość epatuje harmonijnością i spokojem (fot. 1).

W inną stronę poszły koncepcje francuskiego projektanta, Jean-Baptiste Godina. Założył on osiedle obok swojej odlewni w Guise, zwane „Familistère” (fot. 2). Kilka wysokich, wielopiętrowych bloków mieszkalnych otaczających duży dziedziniec zostało pokrytych przezroczystym dachem ze szkła. W ten sposób powstał dziedziniec będący wspólną przestrzenią dla wszystkich mieszkańców. W budynkach było 465 mieszkań, 1 100 izb. Mieszkańcy mieli do dyspozycji wspólne, co prawda, ale wyposażone w bieżącą ciepłą i zimną wodę kuchnie, łazienki, toalety. W narożach umieszczono punkty poboru bieżącej wo-

dy i wc. Infrastruktura towarzysząca części mieszkalnej obejmowała: budynki gospodarcze i usługowe, bibliotekę, salę teatralną, kawiarnię, punkt medyczny z bezpłatnymi usługami dla mieszkańców familisteru i krytą pływalnię (!). Budynki były wyposażone we wsypy na śmieci oraz w układ zasilania wody na wyższe piętra z pompą napędzaną maszyną parową. Ciepła woda dla pralni pochodziła z procesu technologicznego zakładu. Wystrój architektoniczny był wzorowany na Wersalu, dlatego osiedla nazywano „Robotniczym Wersalem”.

Fot. 2. „Familistère” w Guise, Francja

Фот. 2. „Familistère” в Guise, Франция

Photo 2. "Familistère" in Guise, France

(źródło - источник - source: <https://commons.wikimedia.org/w/index.php?curid=307495>)

Te dwa powyższe przykłady ilustrują filantropijne dążenia ich twórców oraz ilustrują określony trend społeczny: osiedla patronackie miały zapewnić idealną przestrzeń dla robotników, którzy mieliby tworzyć rodzaj idealnego społeczeństwa. Funkcjonalność i komfort, piękno i prostota architektonicznego projektu, miały oddziaływać na mieszkańców wychowawczo i inspirująco zarazem. Należy też podkreślić aspekt edukacyjny; ludzie, robotnicy, zamieszkujący czy to Familistère, czy New Lanark, czy inne podobne osiedla, mieli stać się przedstawicielami nowego, doskonałego społeczeństwa, w którym etos pracy i posłuszeństwa wobec pracodawcy i ideału dobrej pracy był społeczną nobilitacją. Owe utopijne z zasady rozwiązania, które jednak zasługują na wypunktowanie, nie były jednak zbyt powszechne. Powstawaniu osiedli patronackich przyświecał bardzo prozaiczny cel: zmaksymalizowanie zysku przedsiębiorcy i pracodawcy i jak największe obniżenie kosztów produkcji. Budowa kolonii robotniczych leżała często w jego interesie. Praca ponad siły, brak praw do opieki, niehumanitarne warunki bytowe, brak zapewnionej opieki medycznej, szczególnie w razie wypadku przy pracy czy choroby, brak wy-

kształcenia, powodował bezustanną rotację kadry, co destabilizowało proces produkcji. Zapewnienie robotnikom stabilnego miejsca zamieszkania, niewielkiej opieki medycznej i zaplecza socjalnego, leżało w interesie pracodawcy, bo zyskiwał on ludzi do pracy, nawet pomijając filantropijne czy utopijne założenia. Osiedla nie zapewniały domu na własność, przynajmniej z początku miały charakter kwaterunku. Pozwalały jednak przedsiębiorcom skupić wykwalifikowanych ludzi do pracy, w tym również techników i menedżerów, minimalizując fluktuację i braki kadrowe i dzięki temu osiągnąć lepszy zysk. Pierwsze rozwiązania w tym zakresie pojawiły się na gruncie angielskim. Przedsiębiorcy budowali niewielkie zespoły domów mieszkalnych usytuowanych w bezpośrednim sąsiedztwie fabryk i kopalń. Pierwszy, większy i wydzielony przestrzennie obszar o przewadze funkcji mieszkaniowej (850 mieszkań, 4 tysiące osób) powstał w Saltaire nieopodal Bradford w West Yorkshire (fot. 3). Przedsiębiorca Titus Salt w pierwszej połowie XIX w. wybudował zakłady tekstylne, domy dla robotników, menedżerów, budynki publiczne, szkoły, kościół, szpital oraz salę zebrań mieszkańców. Budynki zostały zaprojektowane w harmonijnym stylu, tworzą piękny krajobraz i spełniają wysokie standardy socjalne. Osiedle przetrwało w nie naruszonym stanie, zamieszkałe jest po dziś dzień i zostało wpisane na listę Światowego Dziedzictwa Kultury UNESCO (WOJTKUN, 2014).

Fot. 3. West Yorkshire – osiedle robotnicze Saltaire

Фот. 3. West Yorkshire – рабочее илище Saltaire

Photo 4. West Yorkshire, Saltaire

(źródło - источник - source: <http://www.saltairvillage.info/>)

Niespełna dekadę później podobne zespoły zabudowy powstały w przeżywającym gwałtowny rozwój Zagłębiu Ruhry. Ośrodkiem, gdzie rozwinęło się budownictwo patronackie w Niemczech było Essen. Rozwijające się żywiołowo zakłady stalowe Kruppa

potrzebowały rzeszy pracowników. Początkowo byli oni koszarowani w barakach, które można określić mianem pierwowzorów hoteli robotniczych. Robotnicy – głównie młodzi mężczyźni – nie mieli prawa zakładać rodzin, mieszkali w kilkunastoosobowych, zatłoczonych pokojach, w 200-osobowych budynkach, bez wielu podstawowych wygód. Nieustannie rosnący popyt na mieszkania do wynajęcia dla pracowników przyniósł znaczne pogorszenie warunków zamieszkania ludności miejskiej, a następnie – horrendalny wzrost opłat za najem. Biorąc pod uwagę konieczność zapewnienia niezakłóconej produkcji w kombinacie, niezbędny okazał się w nim również rozwój przyzakładowego mieszkalnictwa (WOJTKUN, 2014). Rozpoczęto budowę kolonii robotniczych, które zostały zlokalizowane na terenach sąsiadujących z zakładami, w odległości kilkunastu minut marszu. Dominowały budynki o zwartej, wielomieszkaniowej zabudowie, o wysokości od dwu kondygnacji do czterech, przekryte stromymi dachami. Mieszkania z reguły składały się z dwu izb, z których jedna pełniła również rolę kuchni (tak zwana kuchnia mieszkalna) oraz ustępu znajdującego się na półpiętrze klatki schodowej. Wyjątek stanowiły budynki jednorodzinne dla osób niepełnosprawnych i w podeszłym wieku (*Invalidenkolonie*) lub czterorodzinne dla kadry nadzorującej: tak zwane domy majstrów (*Meisterhäuser*). Rodzina Kruppów zasłynęła z czasem z opieki nad swoimi robotnikami, warunki socjalne były tu najlepsze w Europie. Alfred Krupp wraz z kontynuatorką swojego dzieła, synową Margarethe Krupp, przyczynił się do tego, iż na początku XX wieku zasoby mieszkaniowe dla pracowników zakładów Kruppa liczyły 10 000 mieszkań, przeważnie w domach jednorodzinnych (WOJTKUN, 2014).

Dla innych przedsiębiorców motywem budowy osiedli była filantropia. Oprócz zysku była chęć niesienia pomocy żyjącym w nędzy robotnikom, aby poprzez stworzenie lepszych warunków mieszkaniowych i bytowych polepszyć ich los. Jednym z takich filantropów-przedsiębiorców był Georg Peabody – amerykański bankier osiadły w Londynie, który zaczął budować kwartały bardzo tanich mieszkań czynszowych, wyposażonych w elementarne zaplecze socjalne i higieniczne. Jego fundacja Peabody Trust, działająca od 1862 po dziś dzień, zajmowała się i nadal zajmuje budową mieszkań czynszowych dla mieszkańców Londynu (<http://www.peabody.org.uk/about-us/our-mission/our-history>). Takie budownictwo, którego prekursorem był Peabody, od początku było doskonałym interesem, bowiem od momentu, gdy król Jerzy V rzucił hasło „domy dla wszystkich”, w wyniku planowanej gospodarki terenami i wywłaszczania w interesie publicznym, zbudowano

w samej tylko Anglii od połowy XIX w do końca 1938 roku około 3,5 miliona mieszkań (RUGGIERO, 2007). Zainspirowany wzorami brytyjskimi, francuski przemysłowiec Emile-Juste Menier wybudował w latach 70. XIX wieku w Noisiel dla swoich robotników osiedle małych domków dwurodzinnych, wyposażonych w wc, kuchnię, dwa pokoje. Powierzchnia mieszkalna zamykała się w 40 m². Czynsz był znacznie niższy niż w Paryżu i wynosił 150 franków rocznie, co odpowiadało około 10% robotniczych zarobków. Nadto Menier jako pierwszy w Europie zastosował system dodatków mieszkaniowych tak, że zdarzało się, iż niektóre gorzej uposażone robotnicze rodziny w ogóle czynszu nie płaciły (<http://www.ville-noisiel.fr>). W ten sposób w Europie położono podwaliny pod budownictwo korporacyjne i czynszowe, gdzie istotnym elementem socjalnym było stosowanie finansowych dodatków mieszkaniowych dla robotników. Pierwszy ogólnokrajowy system prawny dla takiego budownictwa powstał w Belgii u schyłku XIX wieku. Była to ustawa o finansowaniu mieszkań robotniczych, na mocy której wprowadzono szereg ulg podatkowych. Oddziały regionalne koordynowały poprawność prawnych działań przedsiębiorców budujących osiedla czynszowe i robotników. Wkrótce podobne rozwiązania zaczęto wprowadzać w innych krajach europejskich (RUGGIERO, 2007; ZAŁĘCKA-MYSZKIEWICZ, 2014). Stanowiło to ważny krok w polityce socjalnej i mieszkaniowej państw: przejście od budownictwa li tylko patronackiego do systemów czynszowych, dodatków i zapomóg socjalnych, zastosowanych w skali całego regionu i kraju.

Interesującym i ważnym zagadnieniem w problematyce budownictwa patronackiego są śmiałe projekty architektoniczne, które powstawały na zamówienie przedsiębiorców. Architekci dostrzegli w budownictwie patronackim nowy temat i nowy rynek dla swoich projektów. Otworzyło to drogę do powstania bardzo interesujących rozwiązań przestrzennych dla budownictwa patronackiego. Przykładem jest kompleks Le Grand Hornu, który Henry de Gorge – przemysłowiec belgijski, zbudował w latach 1810–1830 w Belgii w pobliżu Mons. Jest to zespół przemysłowo-mieszkalny, który obejmował ponad 400 domków robotniczych z ogródkami oraz domów dla personelu zarządzającego kopalnią węgla kamiennego. Osiedle to obejmowało także łaźnię, pralnię, bibliotekę, szpital, a także salę taneczną. Twórcą projektu, utrzymanego w stylu neoklasycystycznym, był Bruno Renard. Obiekt jest obecnie wpisany na listę Światowego Dziedzictwa Kultury UNESCO. Mieści się tu centrum innowacji i kultury (<http://www.cid-grand-hornu.be/fr/Grand-Hornu/> (fot. 4).

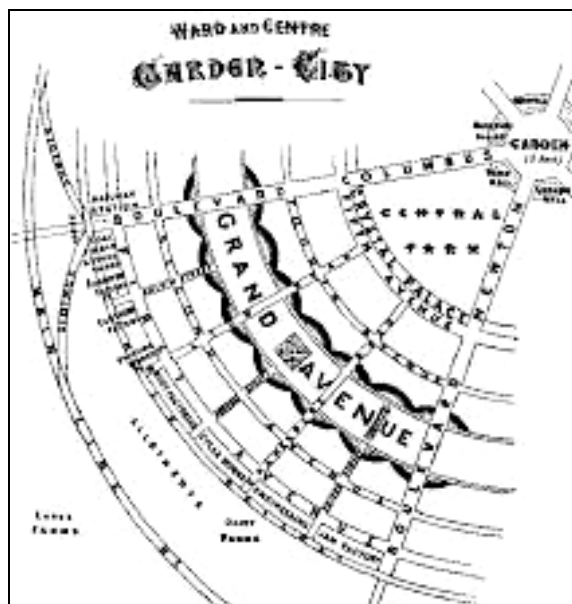

Fot. 4. Le Grand Hornu, okolice Mons, Belgia
 Фот. 4. Le Grand Hornu, окрестности г. Монс (Mons), Бельгия
 Photo 4. Le Grand Hornu, Mons, Belgium
 (źródło - источник - source: <http://www.erih.net/i-want-to-go-there/getc/6/getpage/2/site/show/grand-hornu/>)

Anglik Ebenezer Howard (1850–1928) był inspiratorem i częściowo realizatorem idei miast-ogrodów, tj. kompleksów urbanistycznych łączących cechy miasta i wsi. Takie projekty miały być odpowiedzią na problemy związane z zachwianiem równowagi pomiędzy osadnictwem wiejskim i miejskim, zwłaszcza w obszarach otaczających zagłębia przemysłowe. Z jednej strony w strefach podmiejskich wielkich przemysłowych miast narastała liczba ludności, bytującej w warunkach przeludnienia, a brak elementarnych udogodnień bytowych i społecznych przyczyniał się do rozwoju epidemii chorób zakaźnych, a z drugiej – następowało wyludnienie obszarów wiejskich w wyniku migracji do miast, w poszukiwaniu lepszych zarobków. Obszary wiejskie stopniowo pustoszały, za to w przeludnionych, podlondyńskich osiedlach wybuchły epidemie cholery (1831, 1854), zbierające posępne, kilkudziesięciotysięczne żniwo ofiar, powszechna była też gruźlica (BARANOWSKA, 2007). W takich realiach narodziła się koncepcja miast-ogrodów. Miały one powstawać w wydzielonej przestrzeni wokół skupisk ośrodków przemysłowych, być połączeniem miasta i ogrodu, obszaru pełnego zieleni, ale o intensywnej, jednorodzinnej z reguły zabudowie, tworząc nowy model miasta, będącego miejscem pracy i zamieszkania. Nową jakością oferowaną przez te miasta miało być osiągnięcie lepszej jakości życia miejskiego w wyniku połączenia udogodnień cywilizacyjnych z prostotą i naturalnością środowiska wsi. Na uwa-

gę zasługuje ponadczasowość tej idei – nadal jest inspiracją dla architektów i urbanistów (HOWARD, 2003).

Aby uniknąć wyboru między miastem a wsią, Howard zaproponował alternatywę łączącą to, co w obu najcenniejsze. W połączonym obszarze wiejsko-miejskim (Town-Country) widział nadzieję na nowe i zdrowsze życie lokalnych społeczności (BARANOWSKA, 2008). Układ architektoniczny i przestrzenny był nowością: opierał się na kształcie pierścienia, wewnątrz którego znajdował się ogród, od którego promieniście rozchodziły się bulwary, dzielące miasto na części. Wewnętrzna część pierścienia była zajęta przez jasno wydzielone i zdefiniowane przestrzenie i architektonicznie obszary mieszkalne, przestrzenie publiczne, usługowe i rekreacyjne. Zewnętrzna część miała stanowić miejsce, gdzie usytuowane były zakłady przemysłowe, magazyny, dworce, trakcje komunikacyjne itp. (rys. 2). Miasta-ogrody były projektowane dla 30 tys. mieszkańców.

Rys. 2. Centrum i otoczenie miasta-ogrodu
 Рис. 2. План города-сада
 Fig. 2. The plan of garden-city
 (źródło - источник - source: BARANOWSKA, 2007)

W Polsce wybudowano kilka osiedli w stylu miast-ogrodów. Najbardziej znane to Żyrardów oraz Giszowiec w Katowicach (CHMIELEWSKA, 2009). Nieco mniej popularne jest osiedle „Saturn” w Czeladzi: jest ono interesujące, bo tworzyli je polscy architekci, w odróżnieniu od projektów niemieckich czy francuskich. Powstało, gdy jedna z czeladzkich kopalń została odsprzedana Towarzystwu Górniczo-Przemysłowemu „Saturn”, założonemu przez łódzkich przemysłowców, właścicieli fabryk włókienniczych. W 1909 r. siedziba Towarzystwa została przeniesiona z Łodzi do Czeladzi. Wtedy rozpoczęto budowę

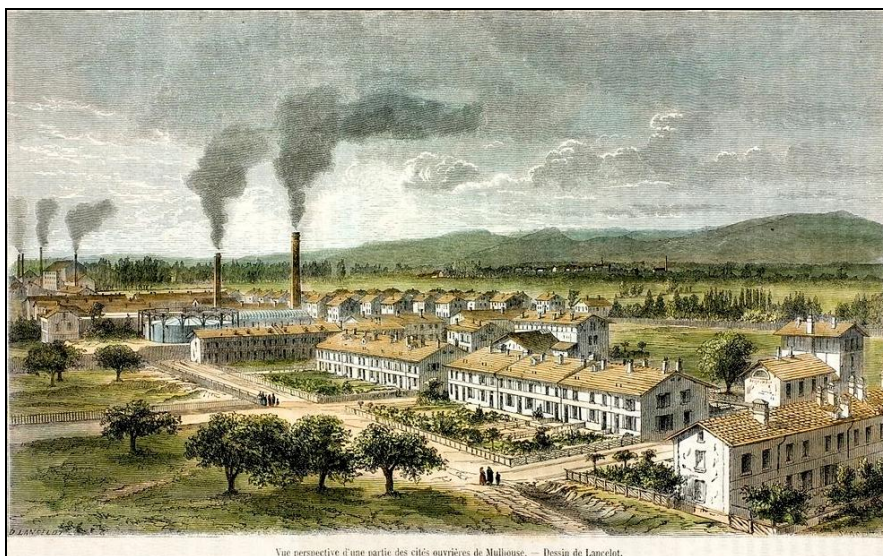
kolonii Saturn. Zabudowa tworzy tu jednorodny układ kolonii robotniczej o założeniach urbanistycznych miasta-ogrodu, o zwartej zabudowie mieszkalnej. W skład zabudowy wchodziły Dom Ludowy, Klub Urzędnika z salą widowiskową, budynek szkoły, tzw. „Skałka” – obecnie przebudowana, Dom Zarządu i willa dyrektora.

Jak już wspomniano, w miastach-ogrodach ważną rolę odgrywały tereny zielone i parki. Te ostatnie były projektowane dla osiedla Saturn przez znanych polskich architektów krajobrazu. Jednym z nich był Stefan Cielichowski – wybitny planista ogrodów lat 20. XX wieku. Znajdowały się w nich fontanny, grotty i stawy otoczone drzewami i krzewami. W celu pielęgnacji zieleni zatrudniono ogrodnika, nocnego stróża i trzech pracowników. W skład terenów zielonych wchodziły korty tenisowe, boiska i stadiony. Teren przed Domem Ludowym – jednym z głównych budynków osiedla, zajmował kort tenisowy, dwa boiska i fontanna. Obszar Starej Kolonii Saturn jest dziś zaniedbany i podupadły, jednak mimo to, założenia urbanistyczne miasta-ogrodu są widoczne (STANKIEWICZ, 2014). Nowa część osiedla również powstała zgodnie z założeniami urbanistycznymi miasta-ogrodu. Mieszkania robotnicze były usytuowane w piętrowych domach wielorodzinnych. Mieszkania urzędnicze znacząco różniły się standardem i jakością wykończenia od robotniczych. Te budynki mieszkalne otacza wiele terenów zielonych. Koncepcja miast-ogrodów zakładała, że proporcja powierzchni zajętych przez osie-

dla mieszkaniowe i tereny zielone, w tym ogrody, wynosiła 1/6 na korzyść terenów zielonych (WALKER, 2005). Zieleni wprowadzono zatem jako frontowe ogródki przy ulicach, zieleni typu parkowego i w postaci skwerów. Wszystkie obiekty były realizowane przez polskich twórców. Reprezentowali oni różne formy stylu klasycyzującego dworu polskiego. Znajdujące się tu willa dyrektora i budynek straży pożarnej są klasycznymi przykładami tego stylu (STANKIEWICZ, 2014).

W innym kierunku szły przestrzenne i socjalne rozwiązania francuskie, które szybko się upowszechniały w Europie, gdyż wymagały mniej nakładów finansowych ze strony przedsiębiorcy, a mogły zapewnić dobry standard życia robotnikom. Przykładem takiego kierunku budowy osiedla patronackiego jest zabudowa, która zdominowała Miluzę: osiedle fabryczne przy zakładach tekstylnych Jeana Dollfusa, francuskiego przemysłowca i mera tego miasta.

Mieszkania robotnicze, dobrze wyposażone, przeważnie 3-pokojowe, były umieszczone po cztery w jednopiętrowych domach (każdy obowiązkowo z ogródkiem), które w dużej liczbie tworzyły osiedle wraz z dobrze rozwiniętą infrastrukturą, obejmującą nawet stołówkę z tanimi obiadami. Osiedle to bardzo dobrze rozwijało się i pod koniec XIX wieku liczyło ponad 1 200 domów. Takie i zbliżone projekty czterorodzinnych domów rozpowszechniły się w całej Europie i wręcz zdominowały krajobraz osiedli robotniczych (fot. 5).

Fot. 5. Osiedle fabryczne przy zakładach tekstylnych w Miluzie (XIX w.)

Фот. 5. Прифабричное жилище у текстильной фабрики в г. Мюлуз, Франция (XIX в.)

Photo 5. Housing Factory at textile mills in Mulhouse (nineteenth century) (źródło - источник - source: By Lancelot-Coll. Archives municipales de Mulhouse, Public Domain, <https://commons.wikimedia.org/w/index.php?curid=22275359>)

Przedstawione wyżej w zarysie budownictwo paternalistyczne było jednak – wobec olbrzymiego tempa przyrostu ludności miejskiej – przysłowiową kroplą w morzu potrzeb. Według ankiety przeprowadzonej w 1867 roku we Francji, tylko około 1% robotników mieszkało w budynkach wzniesionych przez

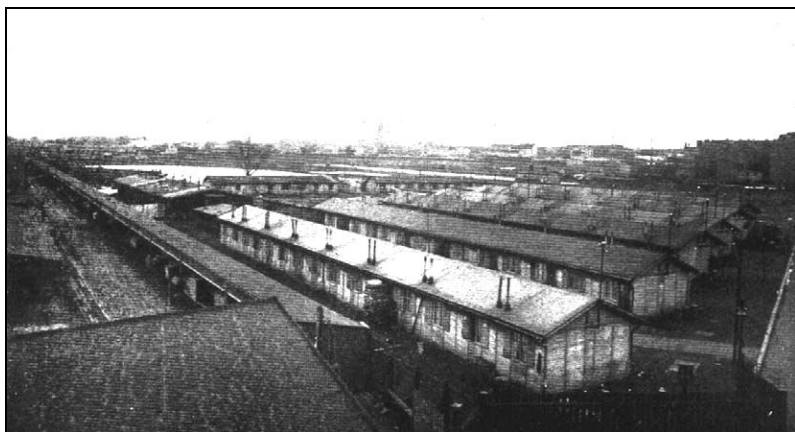
pracodawców. Reszta ludności robotniczej wegetowała nadal w urągających wszelkim normom warunkach lokalowych. Było oczywiste, że osiedla patronackie to za mało, że potrzebne są inne rozwiązania, aby zapewnić dach nad głową i godziwe warunki życia klasie robotniczej. Ukazują to scharakteryzowane przy-

klądy rozwiązań socjalnych przyjętych w Belgii, Francji, Wielkiej Brytanii, a po I wojnie światowej – w Niemczech.

BUDOWNICTWO PATRONACKIE PO 1918 ROKU. ROZWÓJ BUDOWNICTWA PATRONACKIEGO, CZYNSZOWEGO, KORPORACYJNEGO I FINANSOWANEGO PRZEZ PAŃSTWO

Wielkim katalizatorem zmian społecznych, socjalnych i politycznych stała się I wojna światowa, a właściwie czasy, które nastąpiły bezpośrednio po wojnie. Rozwój budownictwa patronackiego już nie wystarczył, aby zaspokoić wielkie potrzeby mieszkaniowe: konieczne były rozwiązania na skalę całych regionów i państw. Nieodczony stał się rozwój budownictwa korporacyjnego, spółdzielczego oraz wprowadzenie instrumentów finansowych, które przyspieszyłyby rozwój taniego budownictwa dla robotników. Dotkliwy brak

mieszkań został spotęgowany przez rzesze imigrantów, fale uchodźców wojennych i zdemobilizowanych żołnierzy napływających do miast. Bezrobocie, zataczające coraz szersze kręgi ubóstwo, tworzyły bardzo złe warunki bytowania najuboższych mieszkańców. Poza tym wiele ówczesnych państw uprzemysłowionych charakteryzował niski stopień upowszechnienia humanitarnych warunków mieszkaniowych. Brak miejsc do życia był tak wielki, że rządy i przedsiębiorstwa, były zmuszone na zasadach korporacyjnych inwestować ogromne pieniądze w budownictwo mieszkaniowe. Skalę tego ogólnoeuropejskiego problemu dobitnie ilustrowała sytuacja w Niemczech, gdzie deficyt mieszkań po I wojnie wyniósł około 800 tysięcy, z tego w stolicy (3,88 miliona mieszkańców) zabrakło ponad 100 tysięcy lokali (WOJTKUN, 2014). Dość powszechnym rozwiązaniem stały się wówczas w Niemczech osiedla, w których wznoszono bloki mieszkalne w długich szeregach ułożonych równolegle w taki sposób, aby światło słoneczne mogło dotrzeć do każdego bloku (fot. 6).

Fot. 6. Bloki mieszkalne dla robotników budowane w Niemczech po I wojnie światowej
Фот. 6. Жилые дома для рабочих Германии после I Мировой войны
Photo 6. Blocks of flats for workers built in Germany after World War I
(źródło – источник - source: WOJTKUN, 2014)

Bloki te często zawierały żłobki, sklepy, szkoły, przedszkola (WOJTKUN, 2014). Jednak takie rozwiązania nadal nie okazywały się wystarczające. Ponieważ w kraju zaczęło dochodzić do zamieszek na tle warunków mieszkaniowych i ogólnie bardzo niskiego poziomu życia, rząd niemiecki przyjął nowe, bezprecedensowe rozwiązania socjalne i polityczne, popierając i inwestując w budownictwo korporacyjne, spółdzielcze i państwowe, gdyż tylko budowa nowych mieszkań mogła poprawić dramatyczną sytuację mieszkaniową. Kasy zapomogowo-pożyczkowe, związki zawodowe, wprowadzenie ulg fiskalnych dla budowniczych mieszkań, tanie i gwarantowane przez rząd kredyty hipoteczne, stały się skutecznymi instrumentami finansowymi i socjalnymi. Mieszkania i domy odznaczały się wysoką jakością. Dominującym stylem architektonicznym stał się eklektyzm. Takie budownictwo dominowało w Niemczech i rozprze-

trzeniało się w Europie w czasie międzywojnia.

Oprócz budownictwa patronackiego, korporacyjnego i państwowego, nadal egzystowały w Europie kooperatywy. Ich przykładem jest zespół budynków mieszkaniowych wybudowanych w Wiedniu w 1920 roku. Najbardziej znanym z nich był „Karl-Marx-Hof” (fot. 7), monumentalna „proletariacka budowla pałac” składająca się z domów pięciokondygnacyjnych, z których każdy otoczony jest szerokim trawiastym dziedzińcem. Sklepy i przedszkola, a nawet biblioteki i urzędy pocztowe zostały również włączone do tych twierdzo-bloków mieszkaniowych w „Czerwonym Wiedniu”.

Po II wojnie światowej rozpoczęła się odbudowa ze zniszczeń wojennych i rozbudowa wielkich zagłębi przemysłowych w Europie, zarówno w krajach „Wspólnoty Węgla i Stali”, jak i w krajach tworzących „Radę Wzajemnej Pomocy Gospodarczej”. Procesy

Fot. 7. „Karl-Marx-Hof” we Wiedniu. Osiedle robotnicze z lat 20. XX w.

Фот. 7. „Karl-Marx-Hof” в Вене. Рабочий квартал 20-х гг. XX в.

Photo 7. "Karl-Marx-Hof" in Vienna. Workers' housing estate built in XX century

(źródło - источник - source: <http://www.dieselpunks.org/profiles/blogs/workers-versailles>)

osadnicze na kontynencie, wywołane rozwojem przemysłu i zapotrzebowaniem na siłę roboczą, przyspieszyły na ogromną skalę. Szczyt czasów „industrialnych” w Europie to okres modernizmu i rewolucyjnych zmian w budownictwie dla mieszkańców miast, w tym – głównie robotników. Na kształt osiedli robotniczych lat 50. i 60. XX wieku, również patronackich, miała ogromny wpływ architektura modernistyczna Le Corbusiera. Jego postać i dzieła tworzą w ramach tego prądu kulturowego odrębną szkołę sztuki i architektury, której często zarzuca się skłonność do ideologii komunistycznej, ale która została przyswojona przez cały świat. Wprowadził on do morfologii i struktury miast całkowicie nowe przestrzenie, a podstawowym założeniem było stworzenie dla mieszkańców środowiska czystego, o pełnym dostępie do świeżego powietrza i światła oraz zieleni (LE CORBUSIER, 1986; TRYBUŚ, 2005; LAMPARSKA, 2016). Duże, otoczone zielenią osiedla mieszkaniowe miały zapewnić miejsce dla rodzin robotniczych: dlatego modernizm cieszył się wówczas wielkim zainteresowaniem w ZSRR i w Hiszpanii. Główne zasady modernistycznej architektury, silnie zaznaczonej wpływami idei Le Corbusiera, zawarto w latach 1930. w Karcie Ateńskiej (*Karta Ateńska* – <http://www.zabytki-tonz.pl/pliki/karta%20atenska.pdf>).

W odbudowującej się po II wojnie światowej Europie rozpoczął się popyt na wielorodzinne, funkcjonalne, wygodne w konstrukcji budynki z prefabrykowanych elementów. To dzięki idei i projektom Le Corbusiera powstały, głównie na obrzeżach miast, zespoły wielopiętrowych budynków mieszkalnych (fot. 8). Le Corbusier jest więc twórcą idei zabudowy blokowej z wielkiej płyty. Takie budynki stały się

wręcz ikonami krajobrazowymi modernizmu. Stały się też ostatnimi już osiedlami dla robotników, w tym również patronackimi (m. in. w Niemczech, Czechach, Francji, Polsce), budowanymi w czasach industrializacji. Wielkie i często samowystarczalne jednostki z wielkiej płyty, dysponujące szkołami, sklepami, kawiarniami, bibliotekami, były wg Le Corbusiera najwyższym osiągnięciem nowożytnej architektury, miejscem zamieszkania klasy robotniczej, reprezentującej modernistyczne, nowoczesne społeczeństwo.

Fot. 8. Unité d'habitation projektu Le Corbusiera, modernistyczny budynek mieszkalny

Фот. 8. Unité d'habitation по проекту Ле Корбюзье, жилой корпус модернистского стиля

Photo 8. The Unité d'habitation – a modernist residential housing design principle developed by Le Corbusier

(źródło – источник - source: http://www.bryla.pl/bryla/1,85298,14647562,Jednostka_Marsylska_Le_Corbusiera_matka_wszystkich.html)

PODSUMOWANIE

Budownictwo paternalistyczne na przełomie XVIII i XIX w. wniosło nowatorski wkład w rozwój myśli społecznej wczesnego okresu kapitalizmu. Przyczyniło się do ukształtowania nowej klasy społecznej i nowego, robotniczego społeczeństwa.

Na początku XX wieku zrodziła się świadomość, że budownictwo mieszkaniowe wymaga interwencji państwa i aktywności władz samorządowych. Okres budownictwa patronackiego, szczególnie na przełomie XIX i XX wieku, był w państwach europejskich początkiem inicjatyw organizacyjno-prawnych, stanowiących nowe i niezbędne uwarunkowania dla rozwoju każdej gospodarki narodowej. Narodziła się polityka mieszkaniowa. Powstały nowe miasta i nowe przestrzenie miejskie ukształtowane na podstawie zupełnie nowych uwarunkowań przestrzennych, architektonicznych i funkcjonalnych. Powstała robotnicza kultura, sztuka, etos pracy i życia. Narodziła się robotnicza ideologia.

LITERATURA

- Baranowska M., 2007: Miasta-ogrody, utopia a rzeczywistość. *Acta Universitatis Lodziensis, Folia Geographica Socio-Oeconomica*, 8, 200. UŁ, Łódź: 15–38.
- Baranowska M., 2008: Koncepcja miasta idealnego w dobie ery industrialnej – na przykładzie osiedla przemysłowego New Lanark. Czas i przestrzeń w naukach geograficznych. Wybrane problemy geografii historycznej. UŁ, Łódź: 306–315.
- Chmielewska M., 2009: Osiedla i kolonie robotnicze w Katowicach – identyfikacja, rozmieszczenie i stan zachowania. *Acta Geographica Silesiana*, 6. WNoZ UŚ, Sosnowiec: 9–14.
- Chmielewska M., Lamparska M., 2011: Post-industrial tourism as a chance to develop cities in traditional industrial regions in Europe. *Revista Sociologie Românească*, 9, 3: 67–75.
- Czwartynska M., Szajnowska-Wysocka A., 2006: Geoturystyka jako forma propagowania kultury. W: Dziubiński Z. (red.): *Aksjologia turystyki*. Salezjańska Organizacja Sportowa Rzeczypospolitej Polskiej, Warszawa: 360–370.
- Czapliński M. (red.), 2002: *Historia Śląska*. UW, Wrocław: 611 s.
- Fuchs M., Waleriański D., 2008: Spis zabytków techniki związanych z górnictwem węgla kamiennego zachowanych na terenie województwa śląskiego. Opracowanie Międzynarodowego Centrum Dokumentacji i Badań nad Dziedzictwem Przemysłowym dla Turystyki. Muzeum Górnictwa Węglowego, Zabrze (m-pis).
- Gerlich H., 2005: *Kopalnia Wieczerek 1926–2006. Dzieje, tradycje, współczesność*. Wyd. KWK „Wieczerek” Katowice.
- Howard E., 2003: *To-morrow: A Peaceful Path to a Real Reform*, edited with new commentary by Peter Hall, Colin Ward and Dennis Hardy. Launch Press Release, Routledge: 218 s.
- Karta Ateńska 1933 (<http://www.zabytki-tonz.pl/pliki/karta%20atenska.pdf>)
- Lamparska-Wieland M., 2003: Atlas zmian wybranych elementów krajobrazu terenów górniczych i pogórnich Płaskowyżu Tarnowickiego. *Prace WNoZ UŚ*, 27. WNoZ UŚ, Sosnowiec.
- Lamparska M., 2013, *Uwarunkowania rozwoju turystyki postindustrialnej na obszarze Górnośląskiego Związku Metropolitalnego*. UŚ, Katowice: 160 s.
- Lamparska M., 2016: Miasto indyjskie czy modernistyczne? Atrakcyjność turystyczna Chandigarh w Indiach. *Acta Geographica Silesiana*, 21. WNoZ UŚ, Sosnowiec: 51–62.
- Le Corbusier, 1986. *Towards a New Architecture*. Mineola, New York, Dover Publications, Inc.
- Ligeza J., 1968: Śladami tradycji. *Studia nad folklorem górniczym*. Rocznik Muzeum Górnośląskiego, Etnografia, 3. Bytom: 100 s.
- Ruggiero J., 2007: Zarys historii społecznego budownictwa mieszkaniowego w Europie Zachodniej, cz. II. http://www.pzl-lokatorzy.pl/wp-content/uploads/2010/12/Historia-spo%C5%82.-budownictwa-mieszk.-II-_12.2007_.pdf
- Schmidt U. C., 2008: Sygnał dźwiękowy „Minister Stein”. Społeczna partycypacja na przedmieściu Dortmundu (Zagłębie Ruhry). W: Gorgoń J. (red.): *Krajobraz zbudowany na węglu*. IETU, Katowice: 44–49.
- Stankiewicz B., 2014: Dziedzictwo kulturowe przemysłu i struktur osadniczych w obszarze aglomeracji górnośląskiej. *Pol. Śl.*, Gliwice: 397 s.
- Szajnowska-Wysocka A., 2008: Postindustrialne dziedzictwo kultury materialnej (na przykładzie Górnego Śląska). W: Kulesza M. (red.): *Czas i przestrzeń w naukach geograficznych*. Wybrane problemy geografii historycznej. UŁ, Łódź: 131–140.
- Trybuś J., 2005: Le Corbusier – między rzeczywistością a utopią, krótka historia bloku. *Autoportret*, 4, 13: Kraków: 8–11.
- Walker M., 2005: Zielen w osiedlach i koloniach robotniczych. W: Bożek G. (red.): *Historyczne osiedla robotnicze*. Śląskie Centrum Dziedzictwa Kulturowego, Katowice: 70–76.
- Wojtkun G., 2014: Między tradycjonalizmem w mieszkalnictwie a nowoczesnością. *Forma*, 21/2014: 229–260.
- Xie Philip Feifan, 2015: *Industrial Heritage Tourism*. Channel View Publication Ed. Bristol, Buffalo, Toronto: 272 s.
- Załęcka-Myszkiewicz M., 2014: Idee i historyczne rozwiązania przestrzenne społecznego budownictwa mieszkaniowego w Europie. *ZN, Architektura*, 54. *Pol. Śl.*, Gliwice: 181–189.
- www.bryla.pl/bryla/1,85298,14647562,Jednostka_Marsylska_Le_Corbusiera_matka_wszystkich.html
- <https://commons.wikimedia.org/w/index.php?curid=22275359>
- <https://commons.wikimedia.org/w/index.php?curid=307495>
- <http://www.cid-grand-hornu.be/fr/Grand-Hornu/>
- <https://http://www.erih.net/i-want-to-go-there/getc/6/getpage/2/site/show/grand-hornu/>
- <http://www.peabody.org.uk/about-us/our-mission/our-history>
- <http://www.saltairevillage.info/>
- <http://www.ville-noisiel.fr>
- <http://www.dieselpunks.org/profiles/blogs/workers-versailles>

Wpłynął do redakcji: 5 marca 2017

Поступила в редакцию: 5 марта 2017

Received: 5 March 2017